

ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ГАРАНТІЇ ЗДІЙСНЕННЯ ОСНОВОПОЛОЖНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ НА ВІЛЬНЕ ВИРАЖЕННЯ ВЛАСНИХ ПОГЛЯДІВ

Гуйван П. Д.

Стаття присвячена дослідженню актуального питання організаційно-правового забезпечення реалізації повноваження особи на вільне вираження своїх поглядів, ідей і переконань. Виявлено, що в українському правовому середовищі мають місце системні проблемні аспекти у правовому регулюванні даного питання. Наголошується на особливій ролі і спеціальному призначенні засобів масової інформації в діяльності щодо організації вільного обміну думками й ідеями. У статті підкреслюється, що держава як суб'єкт регулювання всіх суспільно значущих взаємин мусить запровадити дієвий та ефективний правовий і організаційний механізм реалізації права особи на самовираження. Підтримується концептуальна позиція Європейського суду з прав людини щодо необхідності знаходження балансу між публічним правом особи на висловлення власних думок і переконань та іншими важливими інтересами держави, суспільства і приватних осіб.

Ключові слова: свобода слова, ЗМІ, вільне вираження поглядів.

Статья посвящена исследованию актуального вопроса организационно-правового обеспечения реализации полномочия лица на свободное выражение своих взглядов, идей и убеждений. Выявлено, что в украинской правовой среде имеют место системные проблемные аспекты в регулировании данного вопроса. Отмечается особая роль и специальное назначение средств массовой информации в деятельности по организации свободного обмена мнениями и идеями. В статье подчеркивается, что государство должно ввести действенный и эффективный правовой и организационный механизм реализации права личности на самовыражение. Поддерживается концептуальная позиция Европейского суда по правам человека о необходимости нахождения баланса между публичным правом человека на выражение собственных мнений и убеждений и другими важными интересами государства, общества и частных лиц.

Ключевые слова: свобода слова, СМИ, свободное выражение взглядов.

Guyvan P. D. Legal and organizational guarantees for the exercise of the fundamental human right to free expression of one's views

This article is devoted to the study of the topical issue of organizational and legal support for the implementation of the authority of a person to freely express their views, ideas and beliefs. The thesis argues that freedom of speech is one of the main principles, the cornerstone of building a democratic, legal state and civil society. The international legal acts that regulate the relations concerning the exercise of this freedom freely, without obstacles and abuses, by revealing objective facts and disseminating information without malicious intentions are analyzed. It is revealed that in the Ukrainian legal environment there are systemic problematic aspects in the legal regulation of this issue. They are, first of all, connected not with the absence of legal mechanisms, which are called to organize relations in

the commented sphere, but with arbitrary, often arbitrary law enforcement, first of all by the subjects of power. Emphasis is placed on the special role and special purpose of the media in organizing free exchange of ideas and ideas based on compliance with the requirements of pluralism, tolerance and liberalism, without which the concept of "democratic society" does not receive proper content. The special role and purpose of the media in society is also given special attention when considering specific cases by the European Court of Human Rights. Although the press should not exceed the limits set, inter alia, to protect the reputation of others, it has a mission to disseminate information and ideas on political and other issues of common interest. The article emphasizes that the state as a subject of regulation of all socially significant relations must introduce an effective and efficient legal and organizational mechanism for the realization of the right to self-expression. At the same time, the real and effective implementation of this task depends not only on the obligation of the authorities to refrain from any excessive, unjustified and disproportionate interference, but may require positive protection measures, even in relations between individuals. The conceptual position of the ECtHR on the need to find a balance between the public right of a person to express their own opinions and beliefs and other important interests of the state, society and individuals is supported.

Key words: freedom of speech, mass media, free expression of views.

Постановка проблеми та її актуальність. Право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань є однією з головних засад, наріжним каменем розбудови демократичної, правової держави і громадянського суспільства. Без свободи слова немає правової держави, вона є основою основ цивілізованого суспільства, оціночним критерієм демократичності політичного режиму [1, с. 127]. У резолюції 59 (1) Генеральної Асамблеї ООН зазначено, що свобода інформації є основним правом людини і являє собою критерій всіх видів свободи, захисту яких Об'єднані Нації себе присвятили. Ідеться про право повсюдно і безперешкодно збирати, передавати й опублікувати інформаційні відомості; унаслідок цього свобода інформації є основою передумовою для будь-якої серйозної спроби сприяти досягненню миру і світового прогресу. Реалізація даної можливості, безумовно, вимагає від тих, хто користується її привілеями, бажання і вміння не зловживати ними; основним принципом її є моральний обов'язок прагнути до виявлення об'єктивних фактів і до поширення інформації без злісних намірів [2]. Отже, свобода слова та вільне розповсюдження друкованого слова як її складова частина є необхідною передумовою реалізації всіх інших конституційних прав.

© Гуйван П. Д., 2020

Питання правової регламентації свободи вираження поглядів набули великого значення в Україні, урахувавши прагнення її до поглиблення євроінтеграції.

Проте у правовому регулюванні даного питання нині існує багато проблемних аспектів. Вони насамперед пов'язані не з відсутністю юридичних механізмів, які покликані організувати відносини в коментованій сфері, а з довільним, часто свавільним правозастосуванням, передусім суб'єктами влади. Звісно, кожна особа має власні переконання. Думка є невід'ємною властивістю людини, основа її дій та вчинків. Вона завжди є вільною, саме в цьому полягає її іманентний стан і, як видається, законодавчого закріплення свободи думки не вимагається. Позбавлення думки її свободи - завітна мрія всіх тиранів, але ця мета недосяжна. Можна змусити людину говорити не про те, про що вона думає, але змусити її думати чи не думати за вказівкою неможливо [3, с. 198]. Але свобода вільно мислити нерозривно пов'язана з можливістю безперешкодно і безпечно висловлювати свої думки, погляди і переконання. Свобода слова означає право людини робити свої думки, погляди і переконання суспільним надбанням. І саме це право найчастіше порушується. Згідно зі ст. 34 Конституції України, свобода думки і слова прирівняні в їхньому значенні та захисті, вони є недоторканими. Держава чи інша організація не можуть оголосити певні переконання догмою, а інші - заборонити. Можливість вільного вираження своїх поглядів і переконань гарантується й охороняється. Та реальна проблематика щодо забезпечення права на свободу слова нині залишається вельми актуальною.

Свободу слова як поняття у правовій науці розділяють на кілька компонентів. По-перше, це свобода публічних висловлювань незалежно від їхнього політичного змісту. По-друге, це гарантії для громадян на безперешкодне отримання повної та неупередженої інформації. Україна, яка перебуває у процесі розбудови демократичного суспільства, законодавчо гарантує і перше, і друге. Однак, якщо зі свободою публічних висловлювань у нас більш-менш усе гаразд, то одержання неупередженої інформації здебільшого залежить від конкретного політика, державного діяча або власника засобу масової інформації (далі - ЗМІ) [4, с. 7]. Проте, що право на висловлення власних поглядів тісно пов'язане із правом громадськості бути поінформованою, неодноразово висловлювались і міжнародні юридичні інституції [5, п. п. 65, 66]. Водночас обов'язково має дотримуватися необхідний баланс між вказаними обома складовими частинами єдиного права людини на інформаційну свободу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі питанню вільного вираження поглядів та його правовому унормуванню присвячено численні праці таких учених, як: О.В. Баранов, Р. Кей, О.А. Городов, Т.М. Слінько, О.В. Кохановська, А.І. Марущак, О.В. Нестеренко, П.М. Рабінович та ін. Водночас, попри загалом значну увагу вчених до питань юридичного оформлення можливості конкретної особи публічно висловити свої переконання, не були детально досліджені із правового погляду важливі аспекти практичного здійснення цього повноваження. Не визначені конкретні його межі та суб'єктний склад учасників правовідносин, на яких поширюються відповідні правові регулятори. Адже неправильним було б зводити

питання свободи слова суто до свободи ЗМІ, хоча масмедіа відіграють ключову роль у цьому процесі. Свобода слова є елементом інформаційних прав громадян, саме їхня дієвість і адекватність відповідного правового інструментарію потребують нині ретельного наукового опрацювання.

Метою статті є науково-юридичний аналіз стану правового й організаційного забезпечення можливості громадян вільно висловлювати свої думки, за допомогою як засобів масової інформації, так і інших майданчиків суспільного значення.

Виклад основного матеріалу. На особливу роль і призначення ЗМІ в суспільстві окремо звертається увага під час розгляду конкретних справ Європейським судом з прав людини (далі - ЄСПЛ). Застосовуючи положення ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ЄСПЛ, зокрема, неодноразово зазначає, що ключовими наповнення поняття свободи слова реальним змістом є дотримання вимог плюралізму, толерантності і лібералізму, без яких немає «демократичного суспільства». Ці принципи набувають особливого значення в тому, що стосується преси. Хоча преса не повинна переступати межі, встановлені *inter alia* з метою захисту репутації інших осіб, проте на неї покладена місія з поширення інформації й ідей із політичних питань, а також з інших питань, що становлять загальний інтерес. Свобода друку наділяє суспільство одним із найдосконаліших інструментів, що дозволяють дізнатися і порівняти уявлення про ідеї і ставлення до проблем політичних лідерів. На цьому наголошується формулюванням ст. 10, де спеціально згадується право населення на отримання ідей та інформації. Загалом свободу політичної дискусії можна вважати серцевиною концепції демократичного суспільства, яка червоною ниткою проходить крізь усю Конвенцію [6, п. п. 57, 58].

У міжнародному інформаційному правовому регулюванні окреме місце посідає проблематика визначеності юридичних механізмів діяльності засобів масової інформації. Наприклад, Конвенція Ради Європи про трансграничне телебачення 1989 р. визначає основні засади такого виду інформаційної діяльності, як телерадіомовлення, його впливу на моральність і громадську думку, незалежно від того, як передається сигнал, кабельним телебаченням, наземним передавачем або супутником (ст. 3) [7]. У Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р. держави-учасниці її закріпили свої наміри сприяти поліпшенню поширення на їхній території газет і друкованих видань, періодичних і неперіодичних, з інших держав на основі укладання між їхніми фірмами і компетентними організаціями відповідних угод і контрактів [8]. Основним принципом функціонування ЗМІ у правовій державі є їхня свобода. Закони про інформацію та комунікацію повинні забезпечувати збалансованість і врівноваженість інтересів усіх суб'єктів правовідносин у цій сфері, надавати необхідні, можливі та достатні засоби для виявлення поглядів, обміну інформацією й ідеями та припинення зловживань свободою слова. У Європі інтенсивно створюються інформаційні кодекси для галузей і підгалузей інформаційного права, запроваджуються правові норми та принципи регіональних міжурядових організацій для забезпечення потреб інформаційного суспільства, для трансформації основних законів і чинного законодавства держав Європи [9, с. 21].

В іншому документі - Рекомендації Комітету міністрів ЄС № R (96) 4 «Про захист журналістів за умов конфліктів і тиску» також вказується, що свободу ЗМІ та вільне й безперешкодне здійснення журналістами їхніх функцій за умов конфліктів і тиску треба поважати, оскільки за таких умов особливо важливим є право окремих людей і широкої громадськості бути поінформованими про всі справи, що становлять суспільний інтерес, і мати змогу оцінювати дії органів державної влади й інших сторін, що беруть у них участь, підкреслюється важливість ролі журналістів і ЗМІ у справі інформування громадськості про порушення національного й міжнародного права та страждання людей за умов конфліктів і тиску, а також те, що журналісти таким чином можуть допомогти запобігти порушенням і стражданням. Будь-яке втручання в роботу журналістів має бути винятком, зведено до мінімуму та здійснюватись відповідно до умов, викладених у міжнародних документах із питань прав людини [10]. У Принципі № 7 даного міжнародного акта вказується, що не дозволяється жодне втручання у здійснення прав і свобод журналістів, крім втручань, що здійснюються згідно з умовами, викладеними у відповідних положеннях документів із питань прав людини та витлумаченими їхніми контрольними органами. Отже, будь-яке втручання має бути визначено в законі та сформульовано у зрозумілих і чітких термінах; мати законну мету, визначену у відповідних положеннях документів із питань прав людини; відповідно до практики Європейського суду з прав людини, захист національної безпеки у світлі Європейської конвенції з прав людини є такою законною метою, але не може розумітись або використовуватись як загальна підстава для обмеження основних прав і свобод, бути необхідним у демократичному суспільстві, тобто відповідати настійній соціальній потребі, ґрунтуватися на доречних і достатніх підставах і бути пропорційним поставленій меті.

Держава як суб'єкт регулювання всіх суспільно значущих взаємин мусить запровадити дієвий і ефективний правовий і організаційний механізм реалізації права особи на самовираження. З огляду на те, що свобода вираження поглядів становить загальновизнану передумову нормального функціонування демократії, реальне й ефективне здійснення цього завдання залежить не тільки від обов'язку влади утримуватись від будь-якого надмірного, невиправданого та непропорційного втручання, але може потребувати позитивних заходів захисту, навіть у відносинах індивідів один з одним. Скажімо, у справі «Езгур Гюндем проти Туреччини», що розглядалася ЄСПЛ, було встановлено, що заявники скаржилися, згідно зі ст. 10 Європейської конвенції з прав людини, на те, що відбулося навмисне та невиправдане втручання в їхню свободу вираження поглядів через заходи й інциденти, пов'язані з публікацією в газеті. Вони також скаржилися, відповідно до ст. 14, що вони зазнавали дискримінації в користуванні свободою вираження поглядів. Вирішуючи заяву по суті, Суд установив, що відповідно до ст. 10 Конвенції в державі після повідомлення її про напади на працівників газети виникло зобов'язання вжити позитивних заходів захисту. Владі було відомо, що газета й особи, які працюють на неї, зазнали насильницьких дій, а заявники побоюються, що вони були навмисними. Однак практично не було відповіді на петиції та прохання про

захист, подані газетою та її працівниками. Беручи до уваги серйозність нападів та їхній широкий характер, було не досить, щоб окремі прокурори розпочали розслідування конкретних інцидентів. Вони не забезпечили адекватних чи ефективних відповідей на звинувачення в тому, що напади були частиною узгодженої кампанії, яку підтримувала або за якою спостерігала влада. За таких обставин уряд не виконав позитивного зобов'язання щодо захисту газети у здійсненні її свободи вираження поглядів.

Стосовно поліцейської операції у приміщенні Özgür Gündem у Стамбулі 10 грудня 1992 р., яка порушила виробництво газет на два дні, Суд визнав, що це є серйозним втручанням у свободу вираження поглядів заявників. Хоча операція проводилася за процедурою, «передбаченою законом», з метою запобігання злочину та безладу, вона не була пропорційною. Не було надано жодних обґрунтувань щодо вилучення архівів і бібліотеки, затримання всіх людей, що перебували у приміщенні. Тому в демократичному суспільстві не було виявлено необхідності для досягнення будь-якої законної мети. Суд також надав оцінку правовим заходам, що вжито державними органами до випусків газети. Було розглянуто підбірку статей і новинних повідомлень, які держава розцінила як такі, що підлягають кримінальному переслідуванню за вчинення злочину, що провокує расову ненависть, та заяві, що становлять сепаратистську пропаганду. Було встановлено, що низка статей украй критично висвітлювали владу та можуть вважатися провокаційним, коли термін «Курдистан» уживається таким чином, що він означає або повинен бути окремим від території Туреччини. Проте громадськість користувалася правом бути поінформованою про різні погляди на ситуацію на південному сході Туреччини, як би вони не були неприємні для влади. У трьох статтях Суд визнав заходи виправданими там, де статті містять уривки, у яких містяться виступи за посилення збройної боротьби та прославлення насильства. В інших випадках, коли мова була барвистою та надто критичною, але вона не брала до уваги, чи підбурювала до застосування насильства, Суд визнав, що заходи були непропорційними.

У даній справі висловлена концептуальна позиція Суду щодо необхідності знаходження балансу між публічним правом особи на висловлення власних думок і переконань та іншими важливими інтересами держави, суспільства і приватних осіб. Щоб визначити, чи існує позитивне зобов'язання для держави в кожному конкретному випадку, потрібно враховувати принцип, що лежить в основі міжнародного права і, зокрема, Конвенції, стосовно справедливої рівноваги, яка повинна бути встановлена між спільним інтересом і зацікавленістю індивіда. Обсяг цього зобов'язання неминуче змінюється залежно від різноманітних ситуацій усередині держави, від складностей у діяльності виконавчих органів у сучасному суспільстві, а також від вибору, який треба зробити щодо пріоритетів і засобів. Важливо, щоб цей обов'язок не тлумачився таким чином, що на органи влади покладається нестерпна і надмірна ноша [11, п. 43].

Свобода слова є запорукою формування активного громадянського суспільства. Важливим чинником для практичної реалізації цієї задекларованої свободи є доступ особи до засобів масової інформації, що доз-

волять людині повніше й ефективніше брати участь в управлінні державними справами, зокрема, через критику посадових осіб чи їхньої політики, таким способом залучати інших осіб до своїх переконань, формуючи вже їхні переконання. Отже, не залишається сумніву, що демократія залежить від можливостей доступу громадян до широкого кола ідей, даних та думок [12, с. 156]. Право на свободу вираження поглядів охоплює всі форми вираження: усну та письмову, зокрема і свободу журналістики, як у друкованих ЗМІ, так і в онлайн-медіа, а також різноманітні форми мистецтва.

У цьому контексті показовим є процес «Мюллер проти Швейцарії» [13], що відбувався у ЄСПЛ. Відомий художник Йозеф Фелікс Мюллер створив три великі картини під загальною назвою «Drei Nächte, drei Bilder» («Три ночі, три картини»). Вони демонструвались на виставці «Fri-Art 81». Каталог, спеціально надрукований для попереднього перегляду, містив фотографічне відтворення картин. У день офіційного відкриття головного прокурор кантону Фрібург повідомив слідчому судді про те, що картини підпадають під дію положення ст. 204 Кримінального кодексу, яка забороняє нецензурність публікацій, та пред'явив вимогу щодо їх знищення. Прокурор також уважав, що одна із трьох картин порушує свободу віросповідання та поклоніння за змістом ст. 261 Кримінального кодексу. Картини було вилучено, а проти митця порушене кримінальне провадження. Вирішуючи спір по суті, Суд зазначив, що заявник, безперечно, скористався своїм правом на свободу вираження поглядів, малюючи, а потім виставляючи розглянуті роботи. Справді, конвенційна ст. 10 не визначає, що свобода художнього самовираження, про яку йдеться тут, входить у рамки її регулювання; але, з іншого боку, це не означає відкидання такої форми вираження. Художнє зображення включає свободу самовираження, особливо в межах свободи отримувати та передавати інформацію й ідеї, - що дає можливість брати участь у публічному обміні культурною, політичною та соціальною інформацією й ідеями різного роду. Підтвердженням такого висновку є правило, передбачене абз. 2 п. 1 ст. 10, у якому йдеться про «підприємства радіомовлення, телебачення або кіно», засоби масової інформації, діяльність яких поширюється на сферу мистецтва. Підтвердження того, що поняття свободи вираження поглядів є таким, що включає мистецьке вираження, також міститься у ст. 2 § 2 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, яка конкретно закріплює право на свободу вираження інформації та ідеї «у формі мистецтва» (п. 27). Ті, хто створюють, виконують, розповсюджують чи демонструють твори мистецтва, сприяють обміну ідеями та думками, що є важливим для демократичного суспільства. Звідси зобов'язання держави не посягати надмірно на їхню свободу вираження поглядів (п. 33).

Заявники явно зазнали «втручання органів публічної влади» у здійснення своєї свободи вираження поглядів, по-перше, через їх засудження швейцарськими судами, по-друге, через конфіскацію картин. Такі заходи, що становлять «покарання» або «обмеження», не суперечать Конвенції суто через те, що вони заважають свободі вираження поглядів, оскільки здійснення цього права може бути обмежено за умов, передбачених п. 2 ст. 10. Отже, необхідно дослідити, чи були

заходи обмеження «передбачені законом», мали одну чи більше законних цілей та були «необхідні в демократичному суспільстві» для досягнення відповідної мети (п. 28). Художники й особи, які рекламують свою роботу, безумовно, не захищені від можливості обмежень, передбачених п. 2 ст. 10. Той, хто здійснює свою свободу вираження поглядів, бере на себе, відповідно до положень цього пункту, «обов'язки та відповідальність»; їхній обсяг залежатиме від його ситуації та засобів, які він використовує. Розглядаючи, чи було покарання «необхідним у демократичному суспільстві», Суд не може оминати цей аспект справи.

Висновки. Гармонійний та пропорційний розвиток суспільства постійно потребує відповідного обміну інформацією, ідеями. Це можливо лише завдяки організації механізму широкого доступу особи до відомих засобів самовираження, що дозволяють здійснювати аналіз та поширення достовірної інформації. Виражена інформація про думки й особисту позицію може становити суспільний інтерес і повинна бути доступна всім членам суспільства без істотних формальних перешкод. Право на свободу поширення інформації, вираження поглядів стосується обігу не тільки відомостей, які позитивно сприймаються середовищем, але також і таких, що можуть зачіпати особисті інтереси й окремі сторони життя публічних осіб, викликати стурбованість та занепокоєння. Для об'єктивності процесу та його чесності має бути зроблене чітке розмежування між констатацією фактів і оціночними судженнями, а також напрацьовані критерії для досягнення балансу між свободою слова, приватними інтересами людини та безпекою держави.

Література

1. Колесов Н.С. Свобода слова - неотъемлемый элемент демократического политического процесса. Ин-т гос. и права РАН, 1997. 248 с.
2. Созыв международной конференции по вопросу о свободе информации : Резолюция 59 (I) Генеральной Ассамблеи ООН. URL: <http://medialaw.asia/document/-430>.
3. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. Москва : Норма-Инфра, 1999. 752 с.
4. Курко М.Н. Забезпечення прав на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. *Європейські перспективи*. 2014. № 10. С. 5-9.
5. Рішення ЄСПЛ від 26 квітня 1979 року у справі «Sunday Times v. the United Kingdom», заява № 6538/74. URL: <https://cedem.org.ua/library/sprava-sandi-tajms-proty-spoluchenogo-korolivstva-2/>.
6. Рішення ЄСПЛ від 23 травня 1991 р. у справі «Обершлік проти Австрії», заява № 11662/85. URL: <https://precedent.in.ua/2015/12/16/obershlyk-protyv-avstryi/>.
7. Європейська конвенція про транскордонне телебачення від 5 травня 1989 р., Страсбург, 1989 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_444.
8. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_055.
9. Віленський Г.Л. Інформаційне право та право сфери культури. Київ : Центр соціального розвитку освітництва, 2001. 322 с.
10. Про захист журналістів за умов конфліктів і тиску : Рекомендація № R (96) 4, ухвалена КМ ЄС 3 травня 1996 р. на 98-й сесії. URL: <http://cedem.org.ua/library/rekomendatsiya-r-96-4-pro-zahyst-zhurnalistiv-za-umov-konfliktiv-i-tysku/>.

11. Рішення ЄСПЛ від 16 березня 2000 р. у справі «Езгур Гюндем проти Туреччини» (Özgür Gündem v. Turkey), заява № 23144/93. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{"it emid":\["003-68306-68774"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{).

12. Проценко О. Право та гарантії свободи думки і свободи масової інформації. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 156-160.

13. Рішення ЄСПЛ від 24 травня 1988 р. у справі «Мюллер та інші проти Швейцарії» (Müller et al. v. Switzerland),

заява № 10737/84. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/em107378.html>.

*Гуйван П. Д.,
кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
професор
Полтавського інституту бізнесу*